

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXVIII

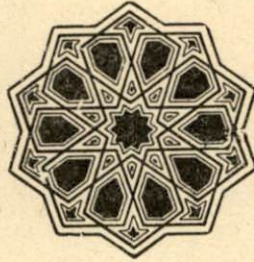

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXVIII

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Prof. Dr. Hüseyin ATAY <i>Müslümanlarda Şüphecilik</i>	1
Prpf. Dr. İbrahim A. ÇUBUKÇU <i>Yaşayan Yezidilik</i>	23
Doç. Dr. Salih AKDEMİR <i>Al-Udeh'in et-Teşriul Cinâi el-İslâmi adlı eseri tercümesi üzerine</i>	37
Doç. Dr. Hayrani ALTINTAŞ <i>Gelişen Kozmolojide Ateizmin Meseleleri</i>	53
Doç. Dr. Rami AYAS <i>Felsefe ve Sosyal Bilimler Öğretimi</i> ...	73
Doç. Dr. Mehmet AYDIN <i>Din Fenomeni (1)</i>	79
Doç. Dr. Mehmet BAYRAKTAR <i>Cosmolog'col Relativity of ibn al-Arabi</i>	127
Doç. Dr. S. Hayri BOLAY <i>Bizanslı Alimlerin İstanbul'dan kaçmaları ve Rönesansı başlatmaları meselesi</i>	135
Doç. Dr. Selahattin EROĞLU <i>Eski Hukuk mekteplerinde Hadisler</i>	143
Doç. Dr. Selahattin EROĞLU <i>Talâk Hakkında Kur'an-ı Kerim'in Genel tutumu</i>	159
Doç. Dr. Mustafa FAYDA <i>İslâm Dünyasındaki ilk şehir tarihleri ve İbn şebbe'nin Medinei Münevvere tarihi</i>	
Doç. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>İbâdilikte Velâyet ve Berâet İnancı İslâm Kültürünün doğuşu</i>	167
Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU <i>İslâm Kültürünün Doğuşu</i>	205
Doç. Dr. Günay TÜMER <i>Çeşitli yönleriyle Din</i>	213
Doç. Dr. Ahmet UĞUR <i>Kemalpaşazade'nin VIII. Defteri</i>	269
Doç. Dr. Mücteba UĞUR <i>Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs</i> .	291

Doç. Dr. M. Sait. YAZICIOĞLU <i>İnsan fiili ve bir Kur'an-ı Kerim ayeti</i>	327
Yrd. Doç. Dr. Abdulkadir ABDULKERİMOĞLU <i>İki Vesika..</i>	335
Yrd. Doç. Dr. Münir KOŞTAŞ <i>Din Sosyolojisine giriş</i>	355
Yrd. Doç. Dr. Münir KOÇTAŞ <i>De l'euseignement traditionnel a l'euseignement moderne</i>	371
Yrd. Doç. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK <i>Sih Dini</i>	391
Yrd. Doç. Dr. Münir ATALAR <i>Surre-Name</i>	419
Dr. Hayri KIRBAŞOĞLU <i>Allah'ın Kelâmı olması Açısından Kur'an'ın mahiyeti ile ilgili ihtilaflar.</i>	427
Doç. Dr. S. Hayri BOLAY <i>Kitap tanıtma ve tenkidi</i>	445
Doç. Dr. Selahattin EROĞLU <i>Kitap Tanıtma</i>	451
Yrd. Doç. Dr. Münir ATALAR <i>Kitap Tanıtma</i>	457
Dr. Nesimi YAZICI <i>Kitap Tanıtma</i>	459

DİN SOSYOLOJİSİNE GİRİŞ

Yard. Doç. Dr. Münir KOŞTAŞ

Sosyoloji çok genç bir ilimdir. 19. yüzyıldan itibaren bağımsız bir ilim dalı olarak kurulmaya başlamıştır. 18. yüzyıl sonunda meydana gelen Fransız İhtilâlinin sebep olduğu sosyal buhran içinde çalkalanan ve dünya çapında önem kazanmaya başlayan büyük sanayi inkılâbının ortaya çıkardığı bir çok sosyal meselelerle karşılaşan sosyoloji bu buhranlara bir çare olarak bulunmuş, dolayısıyla müstakil bir ilim olabilmek için 20. yüzyılı beklemek zorunda kalmıştır.

Auguste Comte'a kadar:

Sosyolojinin ilk kurucuları, onu tarih felsefesinden ayıramamışlardır. Sosyoloji daha çok insanlığın ilerlemesinin ve tarih boyunca gelişmesinin teorisi olmuştur. Böylece, onda tam bir ilim görüşü ve anlayışından daha ziyade felsefe görüşleri hakim olmuştur. Ancak 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında bu felsefi görüşlerden kurtulabilmiştir. Sosyolojinin incelediği çeşitli toplum olayları arasında, din olaylarının önemli bir yer tuttuğu sosyologların gözünden kaçmamıştır. Böylece, başka tecrübe ilimleri gibi tecrübî bir sosyoloji kurulmağa başladığı zaman, sosyolojinin önemli bir bölümü "Din Sosyolojisi"ni teşkil etmiştir. İşte, bu deney ilmi olarak Din Sosyolojisi bu tarihte, yani 20. yüzyılın başlarında kurulmuştur. Bu anlamda Din Sosyolojisi yeni de olsa, din konuları ve din meseleleri üzerinde düşünme, onları inceleme, diğer sosyal vakalarda olduğu gibi pek yeni değildir. Toplum olayları, dolayısıyla din olayları üzerinde düşünme tabiat olayları üzerinde düşünme kadar eskidir. Bunun kaynakları en az ilk çağ Yunan düşüncesine kadar uzanır. Sosyal, diğer bir ifadeyle manevî ilimlerin tarihini ilk Yunan sofistlerine kadar çıkarmak âdet olmuştur. (Sofistler M.Ö. 5. Asır) Fakat onlardan önce de, daha tabiat ilimleri kurulmaya başladığı zaman din üzerine bugünkü din ilmi bakımından çok orijinal düşüncelere rastlıyoruz. Bunlar arasında Kolophon'lu Ksenophanes (M.Ö. VI. asır) ile Ephesos'lu Herakleitos'u (M.Ö. 576-480) sayabiliriz. Ksenop-

hanes zamanının politeist dininin inançlarını, Herakleitos ibadet ve ayinlerini ilim gözüyle incelemiş ve tenkit etmişlerdir. Dinler gibi, inandıkları Tanrıların ve bu Tanrılara tapmaların çeşitliliği ve çoğu defa zıdlığı üzerinde durmuşlar, bu inançların hakiki din ve Tanrı anlayışına aykırı olduğunu göstererek, felsefî bir sezîşle monoteizmi (tek tanrıcılığı) müdafaa etmişlerdir. Şüphesiz onların tanrılar ve tanrı görüşü, daha çok bir teoloji (ilâhiyat-kelâm) meselesi olsa da, bu fikirlerini müdafaa için zamanlarının dinlerini ve bu dinlerin cemiyet hayatı üzerindeki tesirlerini incelemeleri, genel olarak din ilmi, özel olarak ta, Din Sosyolojisi bakımından önemli olmuştur.

Aristo (M.Ö. 384-322) ya göre ilk filozoflar, ilk sebepler üzerinde düşünerek felsefeyi kurmuşlardır. Bunlardan bazıları ilk sebep olarak, bazı tabii ilkeleri (mesela su, ateş, hava, toprak gibi-eskiler bunlara anasır-ı erbaa derlerdi) ileri sürmüşler ve bunlardan başkasını aramamışlardır. Aristo bunlara "*Fizikçiler*" diyor. Bazıları, bu tabii ilkelerin ilkesi olan ilk bir ilke kabul etmişlerdir. Bu ilk ilkenin dünyayı idare eden bir akıl olduğunu söylemişlerdir. O da, onlara göre *Tanrı*'dir. Aristo bunlara da "*Theologos*" yani "*Kelâmcî*" diyor. Böylece her iki görüşte klasik Yunan dininin Tanrı, Dünya ve İnsan anlayışından ayrılmış oluyordu.

Biz bugün, birincilere "*Fizikçi*", ikincilere "*Metafizikçi*" diyebiliriz. Fizikçiler arasında Thales (Tales) ile başlayan İyonya Filozofları ve özellikle atomcu fiziğin kurucusu Demokritos (M.Ö. V. asır)'u Metafizikçiler arasında da Ksenophanes ile Elea okulunun kurucusu Parmenides'i sayabiliriz.

Bunlardan sonra gelen "sofistler" düşüncelerini fizik ve metafizik konulardan ziyade insanî ve sosyal şeylere çevirmişlerdir. Fikir tarihinde pek meşhur olan- "insan her şeyin ölçüsüdür"- prensibine dayanarak ilmin, ahlâkın, dinin, hülâsa her şeyin insanî kaynaklarını aramışlardır. Böylece mevcut dinlerin çeşitliliğini, insanların ve cemiyetlerin çeşitliliğinde görmüşlerdir. Dinin bir nevi doktrini olan Mitolojiyi kendi görüşlerine göre tefsir etmeğe çalışmışlardır. Bunların en meşhuru *Prodikos*'a göre insan kendi hayatı üzerine devamlı ve faydalı tesiri olan tabii şeyleri kendine tanrı yapmıştır. Nitekim o, "bir çok dinlerde güneşe, aya, ırmaklara veya büyük su kaynaklarına tapılmaktadır" diyor. Sonra insan bir çok medeniyet kahramanlarını insan hayatında önemli rol oynayan icatları dolayısıyla tanrılık mevkiine çıkarmıştır. Şarap Tanrısı Dionisos, Bereket Tanrısı Demeter, Ateş Tanrısı Hephaistos bunlar arasında gösterilebilir. Diğer bir sofist "*Kritias*", dinin kaynağını sosyal zaruretlerde görmüştür. Ona göre

din, insanların vahşetten medeniyete geçişinin ifadesidir. İnsanlar bir zamanlar düzensiz, kanunsuz bir hayat sürüyorlar, vahşi hayvanlar gibi kendi kuvvetleriyle yaşıyorlardı. Ne iyilere mükâfaat ne de kötülere ceza vardı. Bu vahşet halini önlemek ve insanlar arasında adaleti hakim kılmak için kanunlar koydular. Fakat kanun adaletsizliği ancak kısmen ortadan kaldırılabildi. Çünkü toplum hayatında doğru olanlar, özel hayatlarında doğru olmayabiliyorlardı. İşte o zaman, insanlara, umumî hayat kadar özel hayatta da kendilerini göz altında bulandıran bir tanrının varlığı fikrini veren bir dine ihtiyaç oldu. İşte din bundan doğmuştur. Bu da insanlar arasında kanunsuzluk, düzensizlik ve ahlâksızlığın sonu olmuştur. Sofistlerin bu görüşleri, o zamanki dinlerin tedkikine dayanıyordu. Sofistlerin Dinle Cemiyeti birbirine bağlamaları ve karşılıklı tesirlerini incelemeleri bakımından, din ilmi tarihinde önemli bir yerleri vardır.

Fakat asıl bizi ilgilendiren ve Din Sosyolojisi bakımından enteresan, enteresan olduğu kadar da orijinal olan görüşlere Eflatun (Platon) (Doğ. M. Ö. 427-) da rastlıyoruz.

Eflatun, Din-Cemiyat, Cemiyet-Din meselelerini, çeşitli yönlerden incelemiş, birbiriyle sıkı münasebetlerini en modern sosyologlardan hiçbir noktada geri kalmıyarak en ince noktalarına kadar göstermiştir. Felsefenin hareket noktası, sofistlerin dayandığı prensibin tamamıyla zıddı bir prensip olmuştur. Sofistler, "Her şeyin ölçüsü insandır" diyorlardı. Eflatun, "Her şeyin ölçücü tanrıdır" diyerek işe başlıyor. Bu görüş üzerine bütün bir felsefe, ahlâk ve siyaset sistemi kurduktan sonra, bu sistemin temelinde de dini koymak istiyor. Çünkü, kurmak istediği yeni cemiyet düzeninin dinsiz tutunamayacağına inanıyordu. İlk büyük siyaset eseri olan *Devlet* (Politeia) da gençliğe verilecek terbiyede dinin yerini belirttikten sonra, zamanın terbiye sisteminde tatbik edilen din öğretimini tenkid ediyor. Yeni bir öğretimin hangi prensiplere dayanması gerektiğini gösteriyordu. Burada uzun uzadıya anlatmağa imkân olmayan bu görüşleri, (Eflatun'un Devlet görüşü) isimli eserinde bulabilirsiniz. Fakat Din Sosyolojisi bakımından en önemli olanı şüphesiz Eflatun'un Kanunlar (Nomai) isimli eseridir. Eflatun bu eserinde günün sosyal şartlarına uygun bir devlet ve anayasanın planını çizdikten sonra, koyduğu kanunların yalnız maddî müeyyidelerle tutunamayacağını, asıl manevî müeyyideler gerektiğini, bunu da ancak dinin verebileceğini söylüyor. Cemiyette rastlanan her türlü bozukluğun dinsizlikten kaynaklandığını, dolayısıyla sağlam bir cemiyet nizamının kurulabilmesi için, önce dinsizliğe karşı savaşmak lâzım geldiğini gösteriyor. Bu

savafta ilk düşünülecek Şey, birçok devletin yaptığı gibi dinsizlik aleyhinde kanunlar çıkarmaktır. Eflatun'un eserinde dine karşı iŐlenen Őular ve bunların müeyyidelerinin listesi oldukça kabarıktır. (Kanunlar 10. kitap.) Bize sunduğu ceza kanunu hükümleri, ilkçağ devletlerinde, cemiyet hayatında dinin oynadığı rolü belirtmek bakımından çok enteresandır. Eflatun yalnız bu maddî müeyyideleri, yani devletin dini kendi himayesi altına almasının dinsizliği önlemek için kfi gelmediğini de görüyor. Çünkü dinsizliğin asıl sebebi maddî değil, manevdir, halktan değil filozoflardan gelmektedir, diyor. Böylece dinsizliğe götüren materyalist felsefeye karşı, spiritüalist bir felsefe kurmak gerektiğini belirterek, fikir tarihinde ilk defa sağlam bir ilâhiyat sistemi kuruyor. Bu ilhiyatın birinci vazifesi, Allah'm varlığını isbat etmektir. Bunun için klasik deliller veriyor. İkinci vazifesi, Allah'm insanlarla ilgilendiğini, hiç kimsenin yaptığının yanına kr kalmıyacağını ispat etmektir; ncs de ilhların, birtakım yalvarma ve hediyelerle kazanılamıyacağını, herkesin kendi hareketinden mes'ul olacağını ispat etmektir. Böylece, Eflatun dinde amel kadar itikadın da önemini, bu amel ve itikadın, bir cemiyetin, bir grubun var olma, yaŐama Őartlarından biri olduğunu belirtmek bakımından ilk Din Sosyoloğu olarak gösterilebilir.

ARİSTO (M.Ö. 384-322):

Aristo'yu sosyolojinin ilk kurucusu olarak görenler vardır. Fakat onun din üzerine görüşleri daha çok metafizik ve psikolojik temellere dayanıyor. Aristo'nun tanrı anlayışının, ilhiyatının, gerek Yunan dinindeki gerekse Hristiyan ve İslâm dinlerindeki tesirlerini biliyoruz. Orta ağın Kelmcıları Aristo'dan büyük lde faydalanmıŐlardır. Fakat bizim burada özel olarak ele aldığımız bir alanda, Din Sosyolojisi alanında, genel sosyolojik görüşlerden başka bir Şey söylemek mümkün değildir.

Eflatun ve Aristo'dan sonra, bir yandan İskender istiları ile eski Yunan Sitesinin yıkıldığını, bir yandan da Yunanlılarla Őark dünyasının kaynaŐmasından yeni bir lemin doğduğunu görüyoruz. Roma istiları ile Hristiyanlığın yayılmasına kadar devam eden bu devre, tarihte "*Hellenistik Devir*" diyoruz. Bu devir din tarihi gibi, din ilmi bakımından da çok enteresan bir devirdir. Bu devirde klasik Yunan dini, bir yandan, kendi topluluğu içinde çeşitli felsefe ekollerinin Eflatuncular, Aristocular, Siranikler, Septikler, Epikürcüler ve Stoacılar dinin yerini almak için sarfettikleri emeklerle, bir yandan da Őark dinlerinin özellikle İnan, Yahudi ve Mısır Dinlerinin te-

siriyle şahsiyetini kaybederek tarihi bir din olmaya başlıyor. Böylece felsefeyi kendilerine bir din olarak kabul etmeye başlayan münevverler çevresinde, gerek tarihi Yunan dinine, onun efsanelerine, tanrılarına, gerekse içinde buldukları veya temas halinde oldukları cemiyetlerin dinleri ve tanrılarına karşı büyük bir alâkanın doğduğunu görüyoruz. Bunun sonunda büyük ve çeşitli bir "Din Edebiyatı"nın doğduğunu görüyoruz. Bu edebiyatta, mukaddes efsaneler, eski ayinler, din hukuku, ibadetler, sırlar, bayramlar, kurbanlar, kâhinler, mabetler, kudsi takvimler, tanrıların şecereleri v.s. üzerinde zengin bir edebiyat buluyoruz. Din ilmi tarihinde, *Evhemes* adında bir sofiste izafeten, "*EVHEMERİZM*" adıyla anılan, din anlayış ve görüşünün bu devirde çok yaygın olduğunu görüyoruz. Bu görüşe yani Evhemerizme göre, "tanrılar başlangıçta, fatihler, krallar, filozoflar, kanun kurucular, mucidler" gibi büyük ve üstün insanlardır. Sonradan halk onları, ya korku veya saygı ile tanrılık mevkiine çıkarmışlardır. Bu görüş ondan önce gelen sofistlerde de vardır. Fakat, Helenistik devirde bu görüşe dayanan birçok eser yazılmıştır. Yunanlıların meşhur tanrılarının, aslında büyük insanlar olduğuna dair sözde vesikalar neşredilmiştir.

Din ve dinin tarihine karşı bu ilgi Yunan dininden başka dinlere, özellikle Doğu dinlerine de yöneliyor. Fenike, Yahudi, İran, Mısır dinleri üzerine birçok eserler yazıldığı gibi, bazılarında Yunancaya tercüme ediliyor. Böylece ilkçağ dinleri ile onları takip eden Hristiyanlığın doğma ve yayılma şartları hakkında en iyi tarihi bilgileri bu kaynaklardan buluyoruz. Şimdi kısaca bunlardan bazıları üzerinde duralım:

Bunlardan birincisi Aristo'nun talebesi ve ondan sonra Aristo ekolünün başkanı olan filozof "*Theophrastos*", ikincisi meşhur coğrafyacı "*Strabon*", üçüncüsü meşhur tarihçi "*Plutarkos*"tur. Strabon ve Plutarkos 11. yüzyılda, Romalılar zamanında yaşamıştır. O halde Helenistik Devir içinde Roma fikir devrini almakta bir mahzur yoktur. Çünkü Roma, fikir tarihine fazla bir şey verememiştir. Latin düşünürleri daha çok Yunan üstâdlarının fikirlerini yaymakla meşhur olmuşlardır. En meşhurları Seneka ve Cicerodur.

Hristiyanlığın doğuşu ile mütereddid ruhlar kuvvetli bir iman ışığının etrafında toplanıyor. Bu iman kendini anlamak ve anlatmak istediği zaman, Yunan felsefesinin, özellikle Hellenistik devrin meşhur iki felsefe cereyanının Stoacılık ve Yeni Eflatunculüğün yardımına başvuruyor. Dinin akaidini felsefi bir şekilde izah etmek zaruretinden Hristiyan teojisi (Kelâmı) doğuyor. Daha sonra gelen İslâmiyette aynı Yunan kaynaklarından istifade ederek bir İslam Kelâmı meydana getiri-

yor. Böylece, bütün orta çağ boyunca, din bilgisi, din ilmi aşağı yukarı Kelâmdan (Teoloji) ibaret kalıyor. Hristiyan ve Müslüman Kelâmcıların Hristiyan ve Müslüman Skolastiği, oradan da dolayısıyla modern felsefe üzerine olan tesirlerini bugün daha iyi anlamış bulunuyoruz. Bu konu üzerinde daha fazla durmak konumuzun dışında kalır.

Aydınlanma Devri:

Asıl din ilminin diğer bütün ilimler gibi yeni çağın rasyonalizmi ile başladığına şüphe yoktur. Almanların "*Aufklarung*" (aydınlık), Fransızların "*Les lumières*" (ışıklar veya aydınlanma) adını verdikleri bu rasyonalizm hareketlerinin İngiltere, Fransa ve Almanya'da 17. ve 18. yüzyıllarda kuvvetlendiğini görüyoruz.

Aydınlanma devri denen bu devirde, tıpkı ilk çağda olduğu gibi, bir yandan düşüncenin laikleşmeğe başladığını, bir yandan da din üzerindeki yeni düşüncelerin doğduğunu görüyoruz. Bunun, yine aynen ilk çağda olduğu gibi, birçok sebepleri vardır. Fakat birinci ve başlıca sebebi modern ilmin doğuşudur. Genellikle ilim ve ilim düşüncesi bağımsız bir hüviyete kavuşunca varlığın her sahasına el atar. Din sahası da zaruri olarak onun araştırmacı gözünden uzaklaşamaz. Fakat daha modern ilim doğmadan önce, Haçlı Seferleri Hristiyanlık ile İslamiyeti karşı karşıya getirdiği gibi, yeni kıtaların keşfi de başka din dünyalarının varlığını ortaya koymuştur. Amerike yerlilerinin çeşitli dinleri gibi, çeşitli Asya milletlerinin özellikle, Hint ve Çin milletlerinin çeşitli dinleri de inceleme ve karşılaştırma konusu olmuştur. Bu çeşitli dinlerin, kendi aralarında olduğu gibi, bilhassa Hristiyanlıkla mukayese etme, Hristiyanlıkla onlar arasında bulunan benzerlikler ve paralellikler, "Mukayeseli Din İlmi" denilen genel din ilminin başlangıcı olmuştur. Fakat bu ilim hareketi zamanın sosyal ihtiyaçlarına cevap veren bir felsefe hareketini doğurmuştur. O da "*Tabii Din*" görüşüdür. (Religio Naturalist-Religion Naturelle)

Aydınlanma devri filozofları, bazı ilk çağ filozoflarının, özellikle, Hellenistik devir filozoflarından *Posidonios*'un meşhur görüşüne dayanarak, bütün dinlerde müşterek tabii noktalar bulunduğunu ileri sürerek, insanda din duygusunun, Tanrı Fikrinin tabii olarak mevcut olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu duygu veya fikrin tahlili üzerine bir din kurmak istemişlerdir. Büyük bir kısmında protestanlıktan mülhem olan bu görüş, tarihi dinlerde yalnız bu tabii duyguya uygun olanı alıyor ve dinin tabii akla uygun olmaları sadece bir gelenek (Tradition) olarak kabul ediyordu. Bunlara göre, üstün bir tanrı vardır. Ona

ibadet etmek gerekir. Bu ibadetin de esası fazilet ve Allah sevgisidir. Her günahın bir nedameti, kefareti vardır. Nedamet de insanı vicdan azabına götürür. İşte bu azap günahı öder. Ölümden sonra iyilik ve kötülüğün karşılığı vardır. Böylece akılla bulabildiğimiz birtakım külli hakikatlar vardır. Bunlar tabii dinin esasını teşkil eder. Böylece kendilerine “Deiste-Tanrıci” adını veren bu filozoflar, ilk çağda da olduğu gibi, bir nevi felsefi dine gidiyorlardı. Bunun da sonu, Auguste Comte’un dediği gibi, dinin inkârı oluyordu. Çünkü din gibi tabiat üstü bir müesseseyi, tabii bir müessese gibi göstererek, onun mahiyetini inkâr etmek oluyordu. Nitekim, bunun da sonu, 18. asrın aşırı ferdiyetçiliği, önce kiliseye karşı yapılan tenkitlerin sonunda dine çevrilmesi ve dinin tarihî rolünü oynadığı fikrini ileri süren bir nevi dinsizliğin doğması olmuştur. Fransız İhtilâli böyle bir hava içinde meydana gelmiştir. O devrin düşünürleri sadece hakikat denen hayalî bir tanrıya tapacak kadar ileri gitmişlerdir. Bahsi geçen bu felsefi ekolün bizim konumuzla, yani din meselesi ile ilgili alanında başlıca mümessilleri İngiltere’de *John Locke*, *Herbert Cherbury*, *Berkley* ve *David Hume*’dir.

Almanya’da *Leibnits* (Laypniç) ve *Wolf*, Fransada özellikle *Voltaire* ve *J. J. Rousseau*’dır. (Bu konuda daha fazla bilgi edinmek için Prof. Dr. Macit Gökberg’in “Kant ve Herder’in tarih Felsefesi” isimli eserine bakmak faydalıdır.)

II. Auguste Comte’den sonra:

XIX. yüzyıl ve onu temsil eden pozitivist felsefe XVIII. yüzyıl sosyalizmine karşı bir tepki olarak doğdu. Toplum meselelerini birtakım mefhumların aynasında değil, olayların, hadiselerin objektifinden bakarak ele almak isteyen kişi Auguste Comte olmuştur. A. Comte, diğer ilimlerde olduğu gibi cemiyet ilminde de tecrübe metodunun, hadiselerin müşahedesine dayanan birtakım kanunların tesbitini gaye ediniyor ve bu maksatla sosyoloji ilmini kuruyor.

Auguste Comte’u genel sosyoloji gibi, Din Sosyolojisinin de kurucusu kabul etmek zorundayız.

Bilindiği gibi, A. Comte sosyolojiyi genel olarak iki ana bölüme ayırıyordu:

1. Statik Sosyal
2. Dinamik Sosyal

Statik Sosyal bir toplumu kuran ve yaşatan temel unsurları inceler ve bunların bir birleriyle olan münasebetlerini tesbit eder. O, yani Sta-

tik Sosyal düzenin ilmidir. Dinamik sosyal da bu temel unsurların tarih boyunca gelişmesini inceliyordu. Dolayısıyla sosyal hareketin, ilerlemenin ilmi idi. O halde statik sosyal gibi, dinamik sosyalin de temel unsuru Din idi. Ona yani A. Comte'a göre bir cemiyeti meydana getiren başlıca üç temel unsur vardır. Bunlar da; aile, din ve devlettir. Bunlar olmadan bir cemiyet meydana gelemez. Cemiyet nizamının düzgün olarak işlemesi veya bu nizamın aksaması, bunlar arasında kurulan münasebete bağlıdır. Böylece, din, aile ve devlet gibi insanın tabiatından çıkan ve cemiyet halinde yaşayan insan için zarurî bir müessesedir. Nerede bir insan cemiyeti varsa orada bir din vardır. Başka sosyal müesseseler gibi din müessesesi de değişebilir, gelişebilir. Ama, XVIII. asır mütefekkirlerinin sandıkları gibi ortadan kalkamaz. Böylece A. Comte, kurmayı tasarladığı Pozitivist cemiyetin, Pozitivist bir dini olacağını ileri sürerek "bir pozitivist ilmihal" (Cathechisme Positiviste) hile yazmıştır. Bu ilmihal bugünkü anlamda mükemmel bir Din Sosyolojisi kitabı sayılabilir. Çünkü onda, cemiyet ve din münasebetleri, dinin tarihi, cemiyet hayatındaki rolü her yönden inceden inceye ele alınmıştır.

Dinamik sosyal bakımından gözden geçirirsek A. Comte'un meşhur üç hal kanunu, insanlığın ilk dünya görüşü gibi ilk hayat anlayışının da din olduğunu gösteriyor. Üç hal kanununa göre insan düşüncesinin hareket noktası din düşüncesi idi. İlk düşünce şekli Teolojik idi. Metafizik düşünce hayatı, teolojik düşünce hayatı ile pozitif düşünce arasında geçici bir orta düşünce hayatı olduğuna göre, ve pozitif çağda kendisinden sonra kurulacağına göre, Tarih boyunca insanlığın hayatı üzerinde hakim olan düşünce şekli dini düşünce oluyordu. O'na göre, metafizik çağ aşağı yukarı klasik Yunan'la başlıyor. Halbuki yunanlılarda büyük ve kuvvetli bir mistiklik doğduğunu ve felsefe sistemlerinin zamanla dinî şekil alarak Hristiyanlıkta sona erdiğini biliyoruz. Orta çağ ise, Tarihin tanıdığı en büyük dinlerin doğduğu ve yayıldığı bir devirdir. Böylece pozitif çağa kadar geçen zaman boyunca, insanlığın kaderinde en önemli rol dine düşmüştür. Böylece, Dinamik Sosyal, bir felsefe ve din tarihi olarak ortaya çıkıyor. Belli dünya görüşüne, belli din görüşleri tekabül ediyor. Bu şekilde, Auguste Comte ilk defa olarak dinlerin tekâmül kanununu ortaya koymuş oluyor. İlk ve tabii olan Fetişizm'den Politeizme ve ondan Monoteizme geçişin genel bir kanunu oluyor. Böylece, A. Comte'a "Din Sosyolojisinin" kurucusu olarak bakabiliriz. A. Comte'un Fransız Sosyolojisi Ekolü üzerine tesiri bugüne kadar devam edegelmiştir.

A. Comte'a göre Cemiyet hayatına hakim olan hadiseler, dinamik sosyal idare eden genel hadiseler fikir hadiseleridir. Üç hal kanunu insan bilgisinin gelişme kanunudur. Onu takip eden Fransız sosyologlarında da bu tefsir tarzı bâkidir. Şimdi bunlardan en önemlisi olan Emile Durkeim'i görelim.

EMİLE DURKHEİM (1858-1917):

A. Comte'tan sonra Fransız sosyolojisinin en iyi temsilcisi olarak kabul edilen Emile Durkheim'de bu tesir pek iyi görülür. Durkheim Sosyolojisinin esasını maşerî şuur (kollektif ruh) anlayışı teşkil ediyor. Maşerî şuur, maşerî tasavvurların toplamıdır. Maşerî tasavvurların da temelini dinî tasavvurlar teşkil ediyor. Böylece Durkheim'in sosyolojisini en geniş anlamıyla, bir Din Sosyolojisi olarak görmekte hiçbir mahzur yoktur.

Durkheim'in ilk ve en önemli eseri "*İctimaî İş Bölümü*" (La division du travail social-1895), İş bölümünün yani medeniyetin gelişmesiyle çeşitli sosyal müesseselerin, bu arada dinin gelişmesi şeklini inceliyor. İlk hukuk sisteminin dinin karakteri üzerinde duruyor. Hukuk sisteminin zamanla nasıl dini şekilden laik şekle dönüştüğünü inceliyor. Durkheim daha sonra kurduğu "*Année Sociologique*" dergisinde yazdığı ilk yazı Din olaylarının tarifi üzerinedir. Burada, üstâdi Auguste Comte'a sadık kalarak dinin sosyalliği üzerinde duruyor. Yalnız din olaylarını objektif bir gözle inceleyen bir din ilminin nasıl kurulabileceğini anlatıyor. *Année Sociologique* dergisinin bu sayısında, çeşitli sosyoloji alanlarında yapılan yayımları bildiren analitik bölümlerin birincisini "Din Sosyolojisi" adlı bir bölüm teşkil eder. Din sosyoloji tarihine ilk defa bu derginin bu bölümünde rastlıyoruz.

Din Hayatının iptidaî şekilleri: Les Formes Elémentaires de la vie Religieuse, adlı eseri Din Sosyolojisinin en klasik eserlerinden biridir. Bu eserin önsözü, sadece Sosyoloji tarihinde olduğu kadar, felsefe tarihinde de önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü Durkheim orada, klasik felsefenin en önemli meselesi olan "*Bilgi meselesini*" sosyolojik bir gözden çözümlemeyi deniyor; düşüncemizin muhtevası gibi suretinin de sosyal, dolayısıyla dinî olduğunu müdafaa ediyor. Eşyayı idrak etmek için düşüncenin kullandığı başlıca kategorilerin, meselâ *zaman*, *mekân*, *illiyet* kavramlarının meydana gelişinde dinin oynadığı rolü belirtiyor. Diyor ki; "İnsanın kendisi ile dünya hakkında edindiği ilk tasavvurların kaynağı dindir. Dünya ve tanrı üzerine bir görüş ihtiva etmeyen bir din

yoktur. Felsefe ve ilim de dinden doğmuştur. Çünkü din önce felsefenin yerini tutmuştur. Fakat bugüne kadar az farkedilen bir nokta varki o da şudur: Din yalnız insan düşüncesini birtakım fikirlerle zenginleştirmekle kalmamış, asıl insan düşüncesinin teşekkülüne ve kurulmasına da yardım etmiştir". Fakat Durkheim'e göre dinin asıl fonksiyonu, yalnız insan düşüncesini geliştirmek değil, onu muayyen ideallere bağhyarak mânen veya ahlâken yükseltmektir. "Dinin hakiki fonksiyonu bizi düşündürmek, bilgimizi zenginleştirmek değildir. Fakat bizi hareket ettirmek, bizim yaşamamıza yardım etmektir. Kendisini bir tanrıya veren mü'min sadece bilinmiyen yeni hakikatları gören bir adam değildir, fakat daha fazlasını yapmağa muktedir olan bir adamdır. O hayatın güçlüklerini, ister tehammülle karşılamak, isterse yenmek için, kendinde daha fazla kuvvet hisseder. Her türlü imanın birinci şartı, iman ile selâmete inanmaktır. O halde dini kuvvetler insanî kuvvetlerdir; manevî veya ahlakî kuvvetlerdir". (Din Hayatının İptidaî Şekilleri önsöz)

Durkheim, dinin bu ahlakî ve manevî kuvvetini intihar üzerine yazdığı eserde, (Suicide) dini inançlara göre intiharların azlık veya çokluk derecesini ölçerek göstermiştir. Böylece Durkheim dinin çeşitli sosyal müesseseler üzerine tesirini belirtmek suretiyle ilk defa ilmî bir Din Sosyolojisini yapmış oluyor. Aynı eserin sonunda, şöyle diyor: "Düşüncenin temelli kategorileri ve dolayısıyla, ilim, dinden çıkıyor ve yine epeyce zamandır biliyoruzki ahlâk ve hukuk kaideleri de dinî emirlerden farksızdı, o halde hulâsa olarak denilebilirki, bütün sosyal müesseseler dinden doğmuştur". Görüldüğü gibi Durkheim günümüzde dahi sosyolojinin belli başlı klasikleri arasında kalmaktadır. Fakat ülkemizde adı ile çok , asıl fikirleri ve doktrinleri ile az tanınmış bir sosyologtur.

Durkheim'in kurduğu Année Sociologique dergisi etrafında toplanan talebelerinin ve dostlarının sosyolojik araştırmalarının merkezini yine Din sosyolojisi teşkil etmiştir. Talebelerinden Mauss ile Hubert'in gerek birlikte gerekse ayrı ayrı yayınladıkları etütler aynı konu ile ilgilidir. "*Kurbanın Mahiyeti ve İctimaî Fonksiyonu üzerine deneme*" (Sur la nature et la Fonction de Sacrifice) en önemli eserlerindedir. Tamamıyla Durkheim'in görüşünde olmamakla birlikte, Fransız 'Sosyolojisine büyük hizmet eden bir müellif te Lucien Levy Bruhl'dür. Primitif (İptidaî) düşünce ile ilgili çeşitli incelemeleri arasında klasik olmuş bir kaç eserini sayabiliriz. *İptidaî Düşünce* (La Mentalite Primitive); *İptidaî Ruh* (L'âme Primitive); *İptidaî Cemiyetlerde Zihnî Fonksiyonlar* (Les Fonctions Mentales dans les Sociétés Primitives).

Henri Bergson:

Durkheime ekolüne dahil olmadığı gibi meslekten bir sosyolog ta olmıyan fakat çağımızın en büyük filozofu sayılan Henri Bergson'un eserlerini de saymadan bu bahsi kapatamayız.

Ahlâk ile Dinin iki kaynağı (Les deux Sources de la Morale et de la Religion) adlı eseri, din konusunda şüphesiz yeni ufuklar açmıştır. (Bu eser merhum Prof. Mehmet Karasan tarafından dilimize çevrilmiştir). Auguste Comte'dan beri dinin sosyal menşei ve fokniyonu hakkında ileri sürülen fikirler en büyük ve kuvvetli tenkidi Henri Bergson'dan görmüştür. O, dinin yalnız sosyal sebeplerle izah edilemeyeceğini, onun daha derin sebepleri olmak gerektiğini ileri sürüyor. Ne Durkheim'in maşerî vicdanı (veya şuuru) ne de Levy Bruhl'un iptidaî düşünce anlayışı ile dini izaha imkân olmadığını söylüyor. Sonra dinin psikobiyolojik bir izahını verdikten sonra iptidaî dinlerden yüksek dinlere doğru din anlayışının nasıl geliştiğini gösteriyor. Statik ve Dinamik diye dinleri ikiye ayırdıktan sonra iptidaî dinleri birinci kategoriye, yüksek dinleri de ikinci kategoriye koyuyor. Böylece bir din tipolojisi yapıyor. Sonra bu iki türlü dine göre iki çeşit ahlâk, dolayısıyla iki çeşit hukuk görüşünü belirtiyor. Bu görüşün orijinal tarafı, primitif dinlerle ileri dinler, yahut eski çağ dinleriyle semaî dinler arasında, sosyologların bir türlü göstermeğe muvaffak olamadıkları farkı belirtmiş olmasıdır. Bu fark eski insanla (klasik ilk çağ insanı ile) bugünkü insan (Semavî dinlerin yetiştirdiği insan) birbirinden ayıran esas çizginin dinden geldiğini gösteriyor. Bugünkü insanlığın bütün üstün mefhumları, insan hakları, demokrasi, eşitlik, kardeşlik, insanlık, insana saygı bize hep dinden geliyor. Hatta bugünkü tekniğin, garp medeniyetinin dinden geldiğini, ama bu dinin yani mistik dinin, dinamik dinin ötekilerden mahiyetçe başka olduğu Bergson'un eserinde en inandırıcı bir dille açıklanıyor.

Fransa'da din konusu ile uğraşanlar yalnız bunlar değildir. Fakat biz burada sadese Din Sosyolojisi ile ilgilendiğimiz için, bu konunun dışında kalanları zikretmiyoruz. Din Sosyolojisi üzerinde aşağı yukarı bir asırdan beri uğraşılmakla beraber, bütün sistematik meseleleri bir arada ele alarak inceleyen eserler çok azdır. Bu eserler arasında Roger Bastid'in "*Din Sosyolojisinin Unsurları*" (Éléments de Sociologie Religieuse) nı sayabiliriz. Buna ilaveten Almandan tercüme edilen Gustave Menching'in "*Din Sosyolojisi*" (Sociologie Religieuse) ile yine aslen Alman olup Amerika Birleşik Devletleri'ne göç ederek orada tedris hayatına devam eden Joachim Wach'ın "*Din Sosyolojisi*" (La Socio-

logie de la Religion) isimli eserleri zikredebiliriz. (Bu eser Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğr. Üyelerinden Prof. Dr. Ünver Günay tsrafından tercüme edilmiş, fakat henüz neşredilmemiştir).

Doğrudan doğruya Din Sosyolojisi ile meşgul olmamakla beraber genel Din İlmine yaptıkları hizmet dolayısıyla Din sosyolojisi için önemli olan bazı yazarları zikr etmek gerekir. Pinar de la Boullage'nın "Etude Comparée des Religions-Dinlerin Mukayeseli İncelemesi" adlı eseri, genellikle din tedkikleri, özel olarak Din Sosyolojisi araştırmalarında takip edilecek metod yönünden oldukça enteresandır. Buna Raoul de la Grasserie'nin "*Dinlerin Sosyolojik Bakımdan Mukayeseli*" (Des Religions Comparées au point de vue Sociologique) adlı eseri de ilave etmek gerekir. Ayrıca *Année Sociologique* (Sosyoloji yıllığı) 1897'den beri bu konuda yayınladığı makaleler ve özellikle tahlilleri okumak faydalı olur. *Robert Will*'in *ibadet* ve ayinlerinin mahiyet ve şekillerini inceleyen "Le Culte" adlı eseri Din Sosyolojisi bakımından çok önemli bir eserdir. Bunlardan başka, din ilimleri konusunda milletler arası şöhret olan Hollandalı *Van Der Leew*'un Fransızcaya çevrilen "La Religion Dans Son Essence et ses manifestations: *Özü ve Tezahürleri içinde Din*" adlı eserini bunlar arasına katabiliriz. Nasıl "Aydınlık Felsefesi" (Auf Klarung) önce İngilterede doğmuş ve oradan diğer Batı ülkelerine yayılmış ise, *pozitivizm* hareketi de aynı şekilde Fransa dışına çıkmıştır. Auguste Comte'un ilk talebesi İngiltere'de *Stuart Mill* olmuştur. İngiltere, Fransa gibi, bir inkılâp memleketi olmasa da, orada da birtakım sosyal meseleler, sosyalizmin ve onunla birlikte sosyolojinin doğmasına sebep olmuştur. Fakat İngiliz muhafazakârlarını sosyolojiyi daima şüphe ile karşılamıştır. Bunun için İngiltere'de Fransa'da olduğu gibi müstakil bir sosyoloji cereyanından çok, çeşitli sosyal meseleleri inceleyen diğer sosyal ilimlerin geliştiğini görüyoruz. Dolayısıyla genel sosyolojinin bir kolu olan Din Sosyolojisi içinde böyle olmuştur.

Din Sosyolojisinin fonksiyonu, araştırma konuları ve uygulayacağı metotlar Almanya ve Fransa da olduğu gibi, açık ve sistematik bir şekilde tayin edilmiş değildir. Bu alanda sosyologlar kadar ve hatta onlardan daha fazla diğer alanda çalışanların hizmetleri olmuştur. Bunların başında etnolog ve antropologlar gelir. Başlıcaları *Frazer* ile *Tylor*'dır. *Frazer*, özellikle *Totemizm* üzerine çalışmalarını meşhurdur: "Totemisme and Exogamy (Totemizm ve Dış Evlenme)" ve *Altın Dal* (Golden Bough) meşhur eserleridir. *Tylor*, *İptidai Kültür* (Primitive Culture) adlı eseriyle meşhurdur. Animist nazariyeyi müdafaa etmiştir. Fakat din ilmi gibi, Din Sosyolojisinde de en mühim rol oynayan yazar *Max-*

Müller olmuştur. Müller'in en önemli eseri "Doğunun Kutsal Kitapları Sacred Books of East" dir.

Asıl sistematik Din Sosyolojisi çalışmalarına Almanya'da rastlıyoruz. Bu bakımdan ilk sistematik Din Sosyolojisi kurma şerefi Alman Sosyolog *Max Weber*'e aittir. Weber genellikle cemiyet ve ekonomi, özel olarak da Din ile Ekonomi üzerindeki araştırmalarıyla meşhurdur. En önemli eseri *Ekonomi ve Cemiyet* (*Wirtschaft and Gesellschaft* 1925)'tir. Din Sosyolojisi hakkındaki yazılarında "Gesammelte Aufsätze zur religions Soziologie, 1927" (Din Sosyolojisi hakkında makaleler) adlı eserde toplamıştır. Bundan başka ülkemizde tanınmış olan sosyologlardan *Simmel* ile *Sombart*'ı zikredebiliriz:

Simmel klasik bir sosyologdur. Din Sosyolojisi hakkındaki görüşleri daha ziyade *Emile Durkheim*'in görüşlerine benzer.

Sombart ekonomisttir. Ekonomi ve Din münasebetlerini ele almıştır. Bütün bu sosyologlar, din olaylarını diğer sosyal olaylarla, özellikle ekonomik olaylarla münasebetini inceleme yönünden sistematik Din Sosyolojisinin kurucuları olarak görülebilir. Asıl Sistematik Din Sosyolojisi, bunlardan sonra, I. Dünya Harbini takip eden yıllarda *Max Weber*'in tilmizleri tarafından kurulmuştur. Bunların da en başta geleni *Joachim Wach*'dir. *Wach*, çok meşhur bir Din Sosyoloğudur. 1931'de, "Din Sosyolojisine Giriş" adlı eseri ile ilk olarak sistematik bir Din Sosyolojisi yazmıştır. Bu küçük eserde tamamıyla tecrübi (Empirique) bir Din Sosyolojisinin metod, konu, saha ve sınırlarının ana çizgilerini buluyoruz. 1944'te en önemli eseri olan "*Din Sosyolojisi*"ni İngilizce olarak yazmıştır. Bu eser 1951'de Almancaya tercüme edilmiştir. Fransızca'da "Sociologie de la Religion" adı ile tercüme edilmiştir.

Max Weber ile *Joachim Wach*'ın yolunda devam eden ikinci önemli Alman sosyologuda *Gustave Mensching*'dir. Din ilminin çeşitli konularında çeşitli eserler yazan *Mensching*, Almanya'da en büyük otoriterdir. *Wach*'dan sonra ikinci mühim eseri o vermiştir. (Bu eser tarafımızdan tercüme edilmektedir.).

Sahasının genişliği ve konusunun önemi dolayısıyla sosyoloji literatürü oldukça zengindir. Buna karşılık Din Sosyolojisi üzerine yapılmış Sistematik eserler pek azdır. Bugün Batı âleminde yukarıda isimlerini zikrettiğimiz yazarlardan başka pek meşhur olan Din sosyoloğuna rastlıyamıyoruz. Sistematik bir Din Sosyolojisi yazmış olmamakla beraber Kilise hukuku üzerinde otoride olan ve dinî tecrübe üzerinde

özellikle ibadetler üzerinde büyük bir araştırma yapmış olan Gabriel Le Bras' (Fransız)ı da zikretmeden geçemeyiz.

Türkiye'de yayınlanmış ilk eser, merhum Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken'in "*Dini Sosyolojisi*"dir. İkincisi Prof. Dr. Mehmet Taplamacıoğlu tarafından yayınlanan "*Din Sosyolojisine Giriş ve aynı Yazarın Din Sosyolojisi*" -Ank. 1961 adlı eseridir. 1960 yılında kısa bir süre için Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde ders veren Hans Freyer "*Din Sosyolojisi*" (Tercüme Doç. Dr. Turgut Kalpsüz) isimli eserini de burada zikretmek gerekir.

Din Sosyolojisinde Son Gelişmeler:

Dinle toplum münasebetlerinin esaslı bir şekilde ele alınması XIX. yüzyıldan itibaren başlar. Bunu daha önce kısaca izah etmiştik. Bu ilgilenme, başlangıçta primitif dinlere olup bunda akliyecî tekamülcülük (évolutionisme rationaliste) din ve sihiri, günlük hayatın teorik ve pratik problemlerini çözmek için bir araç biliyordu. Bunlar, Spencer ve Tylor' da olduğu gibi rasyonalist bilim ve tekniğin gelişmesi karşısında kendiliğinden kaybolup giderler.

Din Sosyolojisinde klasik devrin en önemli temsilcisi olan Max Weber herşeyden önce Batı Kültürünün gelişmesi ile ilgilenmiştir. Weber, toplum ve din münasebetlerinin Hint, Çin ve Yahudilikteki tarihi karşılaştırmalarını yaparak şu sonuçlara varmıştır:

Toplumdaki ekonomik ve genel farklar, dinî ve ahlâkî alandaki farklara uymaktadır. Toplumların yapılarının değişmesiyle dinlerin karşısına yeni problemler çıkmakta ve bu problemleri her din kendi doktrinine göre çözmeye çalışmaktadır. Toplum, ekonomi ve din arasında karşılıklı etki ve tepkiler vardır. Max Weber'in bu tezi, marksizmin din olaylarını tek sebebe bağlama (monocosal) yolundaki çabalarını yetersiz bularak reddetmektedir. (Bilindiği gibi Karl Marx dini, üretim münasebetleri ve buna bağlı sınıf çatışmalarından hareket ederek açıklamaya çalışır. Marx'a göre din, egemen sınıfın imtiyazlarını koruyan bir araçtır; toplumun alt yapısı üzerinde tutucu bir etki yapar.)

Denebilirki, genel olarak Hristiyan doktrinlerinin etkisi ile kalvinizm bir gruba has ekonomik özelliklerin gelişmesine vesile olmuştur. Bu da çağdaş kapitalisme esaslı etkiler yaparak onu geliştirmiştir. (Max Weber'in Din ve Ekonomi münasebetlerine ait daha genişbilgi ileride verilecektir.)

Avrupadaki Din Sosyolojisi çalışmaları, Fransız Katolik Kilisesi'nin gayretleriyle önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Gabriel Le Bras, Fransız Katoliklerinin dinî pratikleri hakkında geniş araştırmalar yapmıştır. Daha sonra bunlara F. Boulard, Y. Daniel, J. Labbeus, L.J. Leber Emil Pin gibi araştırmacılar katıldı.

İkinci ve oldukça faal bir araştırma merkezi Hollanda'da kuruldu. Burada W. Bauning, J.P. Kruijt ve G.H.L. Zeegers'un çalışmaları dikkat çekicidir.

Bugün birçok merkez araştırma enstitüleri, Kiliselerin sosyal araştırmalar için yaptığı çalışmalara katılmaktadırlar. Fransa'da başlayan hareket Belçika, İtalya, İspanya, Kanada ve Güney Amerika'ya yayıldığı gibi, Hollanda'da başlayan hareket Avusturya ve Almanya'ya da yayılmıştır. Bütün bu araştırmaların çoğu kilise adamları, tarafından yapılmaktadır.

Fransa'da yetişen birtakım yeni araştırmacılar Gabriel Le Bras'ın etrafında toplanarak "Din Sosyolojisi Grubu" içindeki yerlerini almışlardır. Bunların yayın organı "*Dinler Sosyolojisi Arşivleri*" (Archives de la Sociologie des Religions) adlı dergidir. Kullandıkları metodlar genel sosyolojinin metodları olmakla birlikte, münferid din sosyolojisini ve nihayet çeşitli dinlerin genel bir din sosyolojisini kurmaya çalışmaktadırlar. Bu yeni cereyanın belirgin özeliğini 1948 de toplanan Uluslararası Din Sosyolojisi Konferansının VI. kongresinde bulmaktayız. Bu konferans, 1959 da Polonya'da toplanmıştır. Bunun yanında 1958 yılından beri Din Sosyolojisi Enstitülerinin Milletlerarası Federasyonu yer almaktadır. Bu kuruluşların fikirlerini yayan "Social Compass" (Sosyal Pusula) adlı dergidir.

1920 yıllarından itibaren Protestan çevrelerde Protestan Kilisesinin problemleriyle ilgili çalışmalara hız verilmiştir. Protestan Kilisesi bölgelerindeki diğer sosyal meselelerle de uğraşmaktadırlar. Bu ülkede Din Sosyolojisine olan alâka gittikçe artmaktadır.

Günümüzdeki durum:

Günümüzün Din Sosyolojisi, dini bir kültür gecikmesi (retard de civilisation) tipi olarak almamaktadır. Dinin doğuşunu tek bir sebebe bağlamak isteyen (monocosal) her teşebbüs artık bir çıkmaz yol olarak kabul edilmektedir. Din, bugün için daha çok toplumun fonksiyonel bir ön şartı olarak düşünülmekte ve dinle toplum arasındaki karşılıklı etkiler üzerinde durulmaktadır. (Bu husus diğer bir makalede ele alınacaktır.)